

SALAFLAR VA XALAFLAR IJODIDA DINIY-MA'RIFIY QISSALAR

SHARXI

Aliyeva Sevinch Sayfiddin qizi- Jizzax davlat pedagogika universiteti

Mustaqil tadqiqotchisi, sevinchaliyeva0@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o'zbek adabiyotimizdagi diniy-ma'rifiy asarlarning o'rni xususida fikr yuritiladi. O'zbek adabiyoti diniy-ma'rifiy asarlarning yaratilishiga hissa qo'shgan asar Sayf uz-Zafar Navbahoriyning "Durr ul-majolis" asari badiiyati tadqiq qilingan. Asarning yaratilishi, o'rganilishi, uning mazmuni, muallif badiiy mahorati, qo'llanilgan badiiy tasviriy vositalari, asardan keyin o'zbek adabiyotida yaratilgan diniy-ma'rifiy qissalarning o'xshashligi va farqligi hamda vorislik an'analariga munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: diniy-ma'rifiy asar, "Durr ul-majolis", "Tarixi anbiyo va hukamo", "Rohati dil", Islom dini, tarbiya axloq-odob, badiiy mahorat, she'riy san'at, so'z, Luqmoni hakim, Ibrohim ibn Adham.

КОММЕНТАРИЙ К РЕЛИГИОЗНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИМ ИСТОРИЯМ СОЗДАНИЯ САЛАФОВ И ХАЛАФОВ

Алиева Севинч Сайфиддина кизи - Джизакский государственный педагогический университет Независимый научный сотрудник,

sevinchaliyeva0@gmail.com

Аннотация: Статья рассматривает роль религиозных и образовательных произведений в нашей узбекской литературе. Исследовалась работа Сайф уз-Зафар Навбахори "Дурр ул-Мажолис", которая внесла свой вклад в создание религиозных и образовательных произведений узбекской литературы. В статье выражены создание и изучение произведения, его содержание, художественное мастерство автора, использованные художественные средства, а также сходства и различия религиозных и образовательных тем, созданных в узбекской литературе после этого произведения, и традиции непрерывности.

Ключевые слова: религиозно-просветительская работа, «Дурр уль-Мажолис», «Тарихи анбийо ва хукамо», «Рохати дил», исламская религия,

нравственное воспитание, художественное мастерство, поэтическое искусство, речь, Лукмани хахим, Ибрагим ибн Адхам

COMMENTARY OF RELIGIOUS AND EDUCATIONAL STORIES IN THE CREATION OF SALAFS AND KHALAFS

Aliyeva Sevinch Sayfiddin kizi- Jizzakh State Pedagogical University

Independent researcher, sevinchaliyeva0@gmail.com

Abstract: The article examines the role of religious and educational works in our Uzbek literature. The work of Sayf uz-Zafar Navbahori “Durr ul-Majolis” was studied, which contributed to the creation of religious and educational works of Uzbek literature. The article expresses the creation and study of the work, its content, the artistic skill of the author, the artistic means used, as well as the similarities and differences of religious and educational themes created in Uzbek literature after this work, and the tradition of continuity.

Key words: religious and educational work, "Durr ul-Majolis", "Tarihi anbiyo va hukamo", "Rohati dil", Islamic religion, education, artistic skill, poetic art, speech, Luqmani hakim, Ibrahim ibn Adham.

KIRISH. Davrlar o'tishi bilan insonlar, jamiyat, davlatlar o'zgarib boraveradi, lekin qadriyatlar, inson o'zligini saqlab qolish masalalari hamisha dolzarb masala bo'lib qolaveradi. Buning uchun bizda boy ma'naviy merosimiz borki, uning bahosi yo'q. Faqatgina ularni o'rganib, keng ommaga tatbiq etish lozim. Yuqoridagi fikrlar tasdig'i o'laroq amaldagi prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tashabbuslari bilan “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” gi qaror qabul qilinib, Vazirlar Mahkamasi huzurida O'zbekistonga oid xorijdagi madaniy boyliklarni tadqiq etish markazi, Fanlar akademiyasi qoshida O'zbekistonning yangi tarixi markazi tuzildi. Ularda qadimiy adabiyotimizga oid yozma yodgorliklarimiz o'rganilib, qayta tiklanmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR .

O'zbek adabiyoti diniy-ma'rifiy qissachigidagi asarlari merosi juda boy. O'zbek adabiyotshunosligimizda ushbu asarlarni Istiqloldan keyingi davrda

adabiyotshunoslarimiz tomonidan keng o'rganildi. Jumladan, B.Valixo'jayev, A.Hayitmetov, U.Jo'raqulov, H.Eshonqulov, A.Qayumov, D.Yusupova, E.Fozilov, Haydarbek Bobobekov, Mahmud Hasaniy va boshqalar. Ushbu mavzudagi tadqiqotlar, monografiyalar, ilmiy ish hamda asarlardan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA .

O'zbek adabiyoti tarixida diniy-ma'rifiy ruhda yozilgan bir qator asarlar mavjud bo'lib, ularning ma'naviy qimmatini hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Jumladan, Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy", Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo", Muhammad Mirxondning "Ravzat us-safo", Xo'janazar Huvaydning "Rohati dil", So'fi Olloyorning "Sabotul-ojizin" asarlaridir, bu ro'yxatni yana uzoq davom ettirish mumkin. Bu asarlar yaratilishidan oldin ham O'rta Osiyo adabiyotida hamda fors adabiyotida ham diniy-ma'rifiy ruhda yozilgan bir qancha ma'lum-u mashhur bo'lgan adabiyotlar bo'lgan. Ular fors tilida yoki tarjima holatida o'qib o'rganilgan. Shulardan biri bo'lgan Sayf uz-Zafar Navbahoriyning "Durr ul-majolis" ("Majlislar durdonasi") asarini keng muhokama maydoniga tortmoqchimiz. Ushbu asar fors tilida yozilgan bo'lib, 33 bobdan iborat, lekin asar qayerda va qachon yozilganligi haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Asar muallifining ismi ham turli manbalarda turlicha keladi. "Sharqda mashhur bo'lgan Somibekning "Qomus ul-a'lom" nomli qomusiy asarida muallif haqida qisqa ma'lumot bo'lib, unda shunday deyiladi: "Sayf ul-Zafar Navbahoriy beshinchi qarni hijriy ulamosidan o'lib, "Durr ul-majolis unvoni-la bir ta'lifi bordur". Demak, bu asarga suyanadigan bo'lsak, bu asar XI asrda tasnif etilgan." [7] Asarning turli xil qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lib, Turkiston hududida besh marta o'zbek tiliga tarjima qilingan. Ushbu nusxalardan to'rttasi Sharqshunoslik universitetida saqlanmoqda, ulardan uchta qo'lyozma, bittasi bosma holatida, yana bir nusxasi esa Haydarbek Bobobekovning shaxsiy kutubxonasida 163 raqami bilan mavjud. Qo'limizdagi kitob ham shu beshinchi nusxa asosida tuzilgan bo'lib, bu nusxa qolgan nusxalardan ko'ra oldinroq ko'chirilgan. Bu kitob 1992-yil Toshkent shahrida "Meros" nashriyoti tomonidan Sayf uz-Zafar Navbahoriy "Durr ul-majolis" nomi bilan chop etilgan. Tarjimon va

nashrga tayyorlovchilar: Haydarbek Bobobekov, Mahmud Hasaniy bo'lishgan. Bu kitob asarning nusxasiga qaraganda bir muncha soddaroq va izohlar bilan, o'quvchiga tushunarli qilib tuzib chiqilgan.

“Durr ul-majolis” asarining mazmuniga keladigan bo'lsak uning asosida odob-axloq, tarbiya masalasi yotadi. Asar sof islom ruhda yozilgan bo'lib, keltirilgan hikoyatlar Qur'on oyatlari va hadislar bilan mustahkamlanib boriladi. Asosiy hikoyatlar o'tmishda o'tgan payg'ambarlar: Odam (a.s), Ibrohim (a.s), Shuayb (a.s), Muso (a.s), Sulaymon (a.s), Iso (a.s) hamda Muhammad payg'ambar va uning xalifalari- Abu Bakr Siddiq, Umar, Usmon va Ali va ulardan keyin o'tgan mashhur tasavvuf shayxlari hayotlaridan keltiriladi. Hattoki bu asarda Luqmon va uning o'g'li haqidagi hikoyat ham mavjud. Hikoyatlarga islomiy g'oyalar yo'g'irilgan bo'lib, ularning zamirida kuchli odob-axloq, tarbiyaviy masalalar yotadi. Asarning keng tarqalib, boshqa tillaga tarjima qilinganining sababi ham shundan. Bu qo'limizdagi asarning nusxasidagi muqaddimada asar 32 bob deyilgan bo'lsa ham 30 bob keltirilgan. Kitobni ko'chirilgan yilini kitob oxirida: “Tammam ul-kitob biavni Malik ul-Vahhob. Sana 1296.(1850)” deyilgan[7]. Asarda tarjimon ushbu asarni Xorazm podshohi Abul Muzaffar Mu'iniddinga atab turkiy tilga tarjima qilganini yozib o'tgan. Hikoyatlarning mavzusi juda keng qamrovli bo'lib, iymon, e'tiqod tushunchalarini yoritish, ota-onaga bo'lgan hurmat, ramazon oyining fazilatlari, Ka'bai muazzamaning fazilatlari bayoni ham keltirilgan.

“Durr ul-majolis” asarda muallifning badiiy mahorati yuksak darajaga chiqqan. Deyarli barcha boblardagi hikoyatlarda muallif fikrini baytlar orqali xulosalagan. Mehtar Odamning yaratilishi haqidagi birinchi bobida ham baytlar keltirgan. Odam yaratilishida yer o'zini kamtar tutib, meni maqtanadigan joyim yo'q, hamma narsaning oyoq ostidaman deganida, Xudodan shunday farmon keladi: “-Ey yer, sen shunchalik ojiz va shikastalik izhor qilding, men do'sti habibimni sendan yaratajakman.

Bayt:

Har kishikim tutsa o'zini ratil,

Ham Xudoyim lutf aylar, ham xalil.” [7]

Yuqoridagi bayt orqali hikoyatni xulosalab, jamlashga harakat qilingan. Baytning mazmunida : har kim o‘zini ratil (og‘ir) tutsa, unga ham Xudo lutf aylab, ham xalil(do‘st) bo‘ladi, deb keltirilgan. Shuningdek baytlarda turli hil she’riy san’atlardan ham foydalanilgan.

Bayt:

*Gar desang “lo iloha illalloh”,
Har gunohni bag‘ishlagay Alloh.*

Muallif yuqoridagi baytda Qur’on oyatlaridan na’munalar keltirgan, baytda “lo iloha illalloh” kalimasini kiritgan, buning bilan u “Iqtibos” she’riy san’atini yuzaga keltirgan. “Iqtibos-“ilm o‘zlashtirmoq”, ustod Sadriddin Ayniy ta’biricha, “otash porasi olmoq” ma’nolaridagi bu so‘z Qur’on oyatlari va payg‘ambar hadislarini she’r ichida keltirish yoki ularning mazmunini she’rda ifodalash san’atidir.”[5]

Bayt:

*Garchi gunoh bilan xato mandadur,
Avf bila fazli ato sandadur.
Har necha ko‘p bo‘lsa gunoh lazzati,
Haq dedi: ”Lo taqnau min trahmati”[7]*

Yuqoridagi baytda ham Iqtibos she’riy san’atini go‘zal namunasini keltirgan, shuningdek baytda ma’naviy-lafziy san’atlardan biri bo‘lgan Tanosubdan “ma’no jihatidan bir biriga mos(zid emas) so‘zlarni bir o‘rin(misra, bayt yoxud she’r)ga jamlash berish san’ati”[8] foydalangan. Baytdagi “gunoh” bilan “xato”, “avf” bilan “fazli”, “mandadur” va “sandadur” so‘zlari o‘zaro tanosib san’atini yuzaga keltirgan.

Bayt:

*Nazar qil Fotimaning holig‘a sen,
Ki zulm qilma kishining molig‘a sen.
Ki bir yigna kishiga bo‘ldi moni’
Ani bergach jazosin Soni’[7].*

Bu baytda esa, Talmih- “nazm yoki nasrda mashhur tarixiy voqealar, afsonalar, qissalar, she’r, masal yoxud maqollarga ishora qilishga asoslangan she’riy san’at”[3] qo’llangan. Baytdagi, Fotima ismi, payg’ambarimiz Muhammad s.a.v ning kenja qizlariga ishorat, Soni’- “yaratuvchi, Xudo” nomlari keltirish orqali talmih san’ati yuzaga kelgan.

Bayt:

Ko’ring parvonani o’tdin tiyarmu,

Kishi jononadin jonni ayarmu?[7]

Ushbu baytda esa ham ma’naviy san’at, ham mushtarak san’atlar qo’llangan bo’lib, bulardan birinchisi Tajohulu-l orif – “bilib bilmaslikka olish san’ati.”[8] qo’llangan. Baytda muallif o’xshatishlar vositasida tasvir obyektni bo’rtirib ko’rsatib, o’zini bilib bilmaslikka olgan. Ikkinchi she’riy san’at esa, ishtiyoq- “bir o’zakdan hosil bo’ladigan bir nechta so’zni bayt yo jumlada qo’llash san’ati”[3] keltirilgan. Baytda “jon”, “jonona” so’zlari ishtiyoq san’atini yuzaga keltirgan. Asardagi baytlarda boshqa juda ko’p she’riy san’atlar qo’llanilgan.

Sayf uz-Zafar Navbahoriyning so’z qo’llash mahoratiga ham e’tibor qaratsak, muallifning so’z boyligining yuqoriligi, islomiy so’zlarni mukammal bilganligi ayon bo’ladi. Ma’nodosh so’zlarni asar davomida juda ko’p uchratamiz. Asarda keltirilgan bir nechta ma’nodosh so’zlarni ko’rib chiqsak, Olloh nomi va uning sifatlari bildiruvchi birliklarni quyidagicha keltirgan: Xudo, Hazrat, Haq subhonahu va taolo, Bino(ko’rib turuvchi), Vohib ul-atoyo (ato qiluvchi), Rabb ul-izzat (g’oliblik egasi), Zul-Jalol (ulug’lik egasi), Rab ul-olamin (olamlar parvardigori), Hayyi tavono (qodir Xudo), Sattor ul-uyub (ayblarni yashiruvchi), Olim ul-g’ayb (har qanday yashirin narsalarni biluvchi), Allom ul-g’uyub (g’ayb sirlarini biluvchi), Arham ar-rahimin (rahmlilarning rahmlirog’i), Soni’ (yaratuvchi), Vahdoniyat (Xudoning bir va yagonaligi), Lomakon (Bo’shliq; Xudoga nisbat:hamma yerda hozir), Xoliqi ofoq(ufq, ya’ni olamni yaratuvchi), Podshohi haqiqiy (ya’ni Xudo), Arham ur-rohimiyn (mehribonlarning eng mehriboni), Akram ul-akramiyn (karam qiluvchilarning eng karamligi), Alim va xabir (hamma narsani biluvchi, ulardan xabardor) va boshqalar. Payg’ambarimiz

Muhammad s.a.v ning nomlarini quyidagicha tilga olgan: Sayyid ul-mursalin (barcha payg‘ambarlarning sardori), Xotam un-nabiyyin (payg‘ambarlarning eng so‘nggisi), Sayyidi olam (olamning sarvari), Podshohi majoziy (yerdagi podshoh) va boshqalar. Asarda arabiy va forsiy izofalar mohirona qo‘llangan.

“Durr ul-majolis” asari XI asrda yozilgan bo‘lib, o‘zidan keyin O‘rta Osiyoda yaratilgan diniy asarlarga sezilarli tasirini ko‘rsatgan va undan ilhomlanish bo‘lgan. Masalan: Alisher Navoiyning 1485–1498 (hijriy 890–904) yillar oralig‘ida yozilgan “Zubdat ut-tavorix” (“Tarixlar qaymog‘i”) deb atalgan jome’ asarning birinchi qismi bo‘lgan “Tarixi anbiyo va hukamo” – (Payg‘ambarlar va faylasuflar tarixi) deb nomlanuvchi asarini mutolaa va talqin qilish jarayonida, uning “Durr ul-majolis” asariga mushtarakligini ilg‘ashimiz mumkin. Ikkala asarning g‘oyasi, mazmuni deyarli bir xil, asarlarning nasrda yozilishi va har bir boblarda xulosa o‘rnida bayt, ruboiylarning kelishi, “Tarixi anbiyo va hukamo”ning anbiyolar zikri qismida bayt, ruboiy va to‘rt misradan iborat qit‘alar nasriy bayonning yakuniy qismida keltiriladi. Ruboiylarning hammasi tarona (to‘rtala misrasi ham qofiyalanuvchi) shaklida berilgan. Odam Ato (a.s.) haqidagi rivoyat tugagandan so‘ng Navoiy quyidagi ruboiyni keltiradi:

Odamniki, haq lutf ila mavjud etti,

Majmu‘i mulk xaylig‘a masjud etti.

Oxir tanidin ruhni manqud etti,

Ul nav‘ki, nobud edi, nobud etti.[2]

Shuningdek ikkala asarda ham Luqmoni hakim obrazi keltiriladi. “Durr ul-majolis” asarida Hazrati Luqmonning o‘z o‘g‘liga qilgan nasihatlar bayoni keltiriladi, “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida Luqmoni hakim, uning xojasi va shogirdlari haqida hikoyatlar keltiriladi. Luqmoni hakim haqidagi nasriy bayondan so‘ng quyidagi ruboiy keltirilgan:

Luqmonniki ba‘zi dedilar payg‘ambar,

Ba‘zi dedilar hakimi pokiza siyar.

Uch ming yashabon bu dayrni qildi maqar,

Ming muncha ham o‘lsa, qilg‘uluqdur bu safar [2]

Huvaydoning “Rohati dil” dostonini ham “Durr ul-majolis” asari an’anasi asosida yozilgan. “Rohati dil” diniy-didaktik asar bo’lib, unda islom va tasavvuf ta’limotining umuminsoniy g’oyalari ibratli hikoyalar vositasida tahlil etiladi.”[4] Bu ikkala asar yozilishi orasida yetti asr bo’lsa ham, o’xshashlik va vorislik an’analarini ko’rishimiz mumkin. Ko’chma qahramon motivlaridan Ibrohim ibn Adham obrazi har ikkala asarda ham mavjud, lekin hikoyatlarda keltirilgan voqealar syujeti har xilcha, “Rohati dil” dostonida Ibrohim bin Adhamning dunyoga kelishi, ota-onasi, to’rmush o’rtog’i Zulayho imraatu Sulton va o’g’li Muhammad haqida boradi[6]. “Durr ul-majolis” asarida esa “Ibrohim ibn Adham haqidagi hikoyat”da Ibrohim ibn Adham va Misr shahri podshohi Horun ar-Rashid o’rtasidagi suhbat keltirilgan[7].

Xulosa o’rnida shuni aytishimiz mumkinki, bizning ulkan adabiy merosimiz borki, uni o’rganib, amaliy ahamiyatini yanada oshirish bugungi kundagi eng asosiy vazifalarimizdan biridir. Bu borada amaldagi prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning quyidagi so’zlarimizni keltirishni joiz deb topdik: “ O’zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqlar miqyosda o’rganish va targ’ib qilish, ko’pqirrali bu mavzuni bugungi kunda dunyo adabiy makonida yuz berayotgan eng muhim jarayonlar bilan uzviy bog’liq holda tahlil etib, zarur ilmiy-amaliy xulosalar chiqarish, kelgusi vazifalarimizni belgilab olish, o’ylaymanki, katta ahamiyatga ega.” [1] Diniy-ma’rifiy ruhda yozilgan asarlar zahirida ulkan tarbiya masalalari yotadi. Bugungi globallashuv zamonida yoshlarda Vatanga sadoqat, oilaga, ota-onaga mehr-oqibat tushunchalarini shakllantirishda aynan shunday asarlardan foydalanishimiz mumkin. Adabiy merosimizni asrab avaylab, uni kelajak avlodlarga yanada takomillashtirib, tushunarli qilib yetkazishga harakat qilishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Шавкат Мирзиёев. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади.- Тошкент: «Ўзбекистон» нашриёти, 2019.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. -Тошкент: «Фан» нашриёти, 2000.

3. Dilnavoz Yusupova. Vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari.- Toshkent: “Ta’lim-media” nashryoti, 2019-yil.
4. Иқболой Адизова. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи.- Тошкент: «Фан» нашриёти, 2009.
5. Nazora Bekova. Navoiy-Foniyning forsiy g‘azallarida badiiy mahorat masalasi. –Toshkent: “Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini o‘rganish masalalari” xalqaro konferensiyasi, 2023- yil.
6. Роҳати дил. Хўжаназар Хувайдо: Т.: “Абдула Қодирий номидаги халқ мероси” наширёти, 1994.
7. Сайф уз-Зафар Навбаҳорий. Дурр ул-мажолис.- Тошкент: «Мерос» нашрёти, 1992 йил.
8. Тўхтамурод Бобоев. Шеър илми таълими.- Тошкент: «Ўқитувчи» нашрёти, 1996.